

ARADI
ADRÓSÁGOK.

4957.

96590

Temes- és Arad- vármegyék

történelmi és régészeti emlékei.

~~~~~  
Irta: Miletz János.  
~~~~~

Miletz

(Felolvasatott a délmagyarországi tört. és régész. társulat 1875. évi nov. 16-án, 1876. évi január 26-án és márcz. 29-én tartott vál. ülésein.)

~~~~~
TEMESVÁROTT.

NYOMATOTT A MAGYAR-FÉLE KÖNYVNYOMDÁBAN
1876.

Kevés ország van Európában, mely viszonytagságteljes multját tekintve, a fölötté elzajlott zivatarok daczára, a történelem és régészet mezéjén, annyi érdekest s oly változatos anyagot képes lenne felmutatni, mint hazánk Magyarország. Tekintsünk bármerre szét, a messze éjszak erdőkoszoruzta bérceitől kezdve le, a délibábbal játszadozó dél vidéki rónaságáig: alig lelünk szép hazánkban oly helyet, hol letűnt multunk s a folytonos harcz veszélyeivel küzdő ősök néma emlékeivel vagy a kegyelet s vallásos érzület által emelt müemlékmaradványokkal ne találkoznánk; melyek nagyobb részt, megviselve bár az idő emésztő vasfogának hatása alatt, még napjainkban is, több nemzedék eltűnte után, a felettük elviharzott századoktól bemohosítva, néma emlékjelekben magasztalják a jelenkor szülötteinék, a drága honért élt-halt, hősi vitéz tettekkel dicsekvő ősök dicsőségét.

Ezen szent ereklyeként reánk visszamaradt ősi emlékek, romok és sirhalmok, mint letűnt multunk nagysága és dicsőségének hirdetői, eltekintve egyebektől, szűkebb hazánk „Délmagyarország“-ban, vagy másképen szólva a Duna, Tisza, a Maros és Erdély bércei által határolt területen is, oly tekintélyes számmal

fellelhetők, hogy ezen terület, méltán klasszikus talajnak s a régészet valóságos kincsbányájának nevezhető, s társulatunk feladata s nemes hivatása köré tartozik behatóbb vizsgálat s huzamosb buvárlat alá venni, hazánk hajdani dicsőségének ezen drága temetőhelyét, hol mint említém, daczára a 164 éves török uralomnak, melynek minden emléken „őseink annyi generációjának könye és vére szárad“, még ma is számos műemlék s épületmaradvány maradt fenn, melyek között nemcsak a rómaiak itteni hatalmát és dicsőségét hirdető castrumok, hidoszlopok, bámulatos erővel készített katonai utak, boltozott csatornák, mértföld-jelzők, szobrok s egyéb emlékmaradványok találhatók, hanem a hegyek tetejéről, még megbarnult romjaikban is büszkén letekintő váromladékok, a vallásos kegyelet által emelt monostorok, templomok, tornyok, földvárak maradványai, továbbá árkok, földhányások, egyéb emlékdombok is, mint megannyi biztos utmutatói a történettudománynak s néma emlékjelei az életszinpadán működésüket befejezett ősök hatalma, szorgalma s műveltségi viszonyának.

Jelen értekezésemben folytatólagosan mindazon műemlékek, régi épületmaradványok rövid ismertetését s jegyzékét szándékozom bemutatni, melyek társulatunk, a „délmagyarországi történelmi és régészeti társulat“-nak munkaköréhez tartozó terrenumon, nevezetesen Temes és Arad vármegyék területén még napjainkig fellelhetők. Az említett vármegyék közül lássuk legelőször saját vármegyénk területét Temest.

I.

Temes vármegye.

Temesvármegye, daczára azon szomoruan kiváltságolt helyzetének, hogy hazánk déli részében ezen vármegye gócza, központja Temesvár szolgáltatta a fő védelmi positiót a török 164 évig tartó sanyaru uralmának, több érdekes történelmi és régészeti műemlékeket képes felmutatni; melyek ha nem oly nagyszerűek s érdekesek is, mint a szomszédos megyék területén található, megfejtethő azon egyszerű okból, hogy épen ezen megye, mint központi terület volt színhelye a legtöbb harci küzdelmeknek, miután ezen megye lelke s éltető ütere Temesvár, hazánk déli részének ezen fővédelmi pontja, szolgált legtöbbszor a megmegujuló hadi működések czélzatául, s innen fejthető meg azon körülmény is, hogy hazánk ezen nagy történelmi missióval bíró délkeleti városa, melyet annyi dicső történelmi esemény tesz emlékeztessé, hol annyi nagy, nemesen érző honfiai sziv dobogott a hön szeretett hönért, s annyi nemesen érző honfiai sziv szünt meg dobogni az édes haza védelmezésében, hol annyi kiontott vér, mint az önzetlen hazafiság s ősi vitézség jelzőloga, felszentelt minden göröngyöt s tett kegyeletessé minden talpalatnyi földet s felavatá ezen helyet a nemzeti védelem temploma s palladiumául, — a gazdag történelmi multból csak igen kevés emléket mutathat fel, ezek is jobbára mai napság már, csak egyes helyek s területekre vonatkoznak, miután az ázsiai hódítók százados

itt tartózkodása minden régibb kegyeletes emléket átalakított, a még megmaradtak pedig a vár restaurálása alkalmával újabbkori kezek által dulattak fel s pusztitattak el kiméretlenül, s az ősi Temesvárra nem emlékeztet egyéb mint a III. Károly király alatt 1729-ben építtetni kezdett s 1729-ben befejezett erdélyi kaszánya, melynek 252 öl hosszan, rendetlen szögekben futó falai a régi vár délkeleti bástyáinak irányát tüntetik fel s az épület! szegletes alapja a régi vár ez oldali falainak alaprajzát tartja fenn. Másik kegyeletes emlékünknél volna a kastély erőd helye, hol jelenleg a cs. kir. fegyvertár és tüzérlaktanya czifra épülete áll, mely a legujabb időben emeltetett a történelem geniusza s a dicsőség nimbusza által körülbegett ős Hunyady kastély alapján, miután ennek tisztos falai a magyar szabadságharcz alatt, Temesvárnak 1849-iki bombáztatása alkalmával összezuzattak. Végre felemlitek még városunk területén egy régi épületet, mely a török hosszas uralom korszakából maradt egész eredetiségében vissza „Basaház“ nevezet alatt az Oláh-Majorok külváros szélben, nem messze a Begától; ezen török épület rajzát Lang Ferencz, főreáltanodai VII. osztálybeli tanuló növendékem által igen sikerülten levéttetem.

Hogy városunk gazdag történelmi multja mellett a régi kegyeletes emlékekben ily szegény s hogy megyénk területe sem mutathat fel oly nagyszerű gazdagságot és változatosságot a történelmi emlékmaradványokban más vidékek s vármegyékkel szemközt, a felhozott okok alapján

nem csodálkozhatunk s [ha meggondoljuk még azt is, hogy a török adótörvények s a számtalan visszaélések tojták el az emberi szorgalmat, tették parlaggá a földet és kietlen pusztákká zordonították el az egykoron népes helységeket. Innen a még ma is fenlevő közmondás: „Soha sem nő többé a fü oly földön, melyre egyszer török ló teszi le a lábát.“

Mindezen elszomorító körülmények daczára, megyénk területén még napjainkban is mutat-hatunk fel oly történelmi és régészeti emlékma-radványokat, melyek — a nemzetet ezen terü-leten ért „annyi balszerencse s oly sok viszály után“ — mint néma hirdetői az ese-ményekben gazdag multnak, habár roncsoltan is fennmaradtak, hogy a jelen század nemzedé-kének keblét az önfeláldozó hazaszeretet, s az önzetlen honfiai érzelmekre buzdítsák.

Igy megyénk területén huzódnak keresztül azon avar sánczok, melyek ezen, a történe-lém szinpadáról véglegesen letűnt nemzetnek, mint legbámulatosabb védművei említettnek a régi emlékiratokban s helytelenül „romai sánczok“ nevezett alatt fordulnak elő. Ezen avar gyűrűerődítvények három párhuzamos vonalban kigyózták át vidékünket, a Maros balpartjától kezdve az Al-Dunáig; s Lippa, Szépfalu, és Hidegkúttól le, a megye déli határán fekvő Deliblát s Kubinig számtalan hely-séget érintve, igen érdekes maradványokat tűn-tetnek fel, melyekben nem ritkán archaeologiai-lag nevezetes leletekre bukkantak; a leletek na-gyobb részt társulati elnökünk Ormós Zsig-

mond ő méltóságának gazdag mügyüjteményét diszitik, más számos, különösen vidékünket érdeklő becses régi müemlékekkel együtt.

Eltekintve az avar sánczoktól, melyeknek átkigyózását mind a három irányban nyomról nyomra, faluról falura kimutattam megyénk területén egy másik értekezésemben, mely a társulati „Értesítö“ I. füzetében jelent meg, Temes vármegyében fordulnak még elő más történelmi emlékek is a letúnt multból. Így Csákvárott, mely igen régi hely s emlékeink szerint Zsigmond király által Csák Miklós temesi főispánnak s fi-rokonainak, a mostani Csáky grófok csalhatatlan elődeinek adományoztatott 1401-hen, hajdan erős várkastély létezett. Építtetésének idejéről a korábbi írók mitsem szólnak; legvalószínűbb, hogy az említett Csák Miklós temesi főispán által építtetett a helység tövében. Régi várából ma már csak egy magas, négyszögletes csonkatorony látható a Temes vize partján. Szereplését tekintve, ezen vár hajdanta Temesvárnak hadászatiilag mintegy előretolt bástyáját képezte s 1551-ben Szokoli Mohammed beglerbég, mivel sem kellőleg felszerelve, sem elegendő helyőrséggel ellátva nem volt, minden vérontás nélkül vette be a pusztán hagyott erődött s 164 évig a török zordon járma alatt nyögött, s 1716-ban a vár pusztán s romokba dölve hagyatott el a törököktől; ezen hely a török számitás szerint 25 napi járásra fekszik Sztabultól.

Csákváron kívül a Temes folyó mentén, a főerősség Temesvártól délre lefelé, egész lán-

czolatát találjuk a kisebb erődök, földvárak s őrhelyeknek; mely stratégiailag fontos erődítési műveletek utolsó maradványai az Al-Duna körül is előfordulnak még. Így Temesvártól délfele, a Gyírok melletti erdőben mutatkoznak nyomai egy régi földvárnak; ettől keletre egyenes irányban, nem igen nagy távolságra, a Temes folyó balpartján Dragsina román falu közelében a buziási országoti csárdától alig egy negyed órányira még érdekesebb földvármaradvány található. Ezen földvár szabályos ötszögben épült, szögtornyokkal ellátva; s a vár belrészét két, a legbenső falakkal párhuzamosan haladó védmű földből, melyek között a Temes folyó kiöntése képezett áthatlan gátat, tette nehezen megközelíthetővé; hogy itt szilárd, rendszeres épületek léteztek a vár legbensőbb védművei között, következtetni lehet a vastag televény, iszap s a cserjék rengetege által borított talajból kivájt tégladarabok s mészrétegek után. A dragsinai román nép ezen elhagyatott, szomorú s a tuskék, csipkebokrok sűrűsége miatt járatlan helyet ma „cseta czujkának“, azaz kis városnak nevezi s környékét babonás félelemmel kerüli.

Dragsinától nem messze, északkeleti irányban, a Temes folyó s a Béga között, Temesvár védműveitől egyenesen keletre, Iktár falunál, ismét mutatkoznak földből készült erődítési műveletek, melyek a dragsinaival nagyon azonos építkezési rendszert tüntetnek fel, s mindaddig körülményesebben megfigyelve nincsenek; továbbá a rémetszei határban a bégaparti szőlők között

valamely kisebb erőd vagy őrtorony lehetett. Régi leletek tekintetéből Temes vármegye területén Liget igen nevezetes lelhely s határában, különösen Radisics ur birtokán földalatti boltzatokra akadtak s több ezerre megy az itt talált dénárok száma. Azután Janova mellett is ezelőtt, 4—5 évvel több száz darabra menő magyar korszaki pénzre akadtak, melyek Ormós Zsigmond ő méltóságának nevezetes éremgyűjteményében őriztetnek. Végre Denta s a közelében fekvő Rojga patak környéke igen nevezetes hely lehetett a romaiak korában, mit a legújabbban felfedezett leletek is fényesen igazolnak. — Csákvártól északi irányban a Temes közelében szintén található még földvármaradvány Obád mellett, melynek hadászati rendeltetése fekvéséből következtetve úgy látszik, az volt, hogy veszély idején a szomszédos csákvári helyőrség erősítésére s támogatására szolgáljon.

Nemcsak a Temes, de a Berzava folyó mentén is találunk elszórt védhelyeket. Így Csákvártól délkeletre s Dettától alig $\frac{1}{4}$ óra távolságra fekszik egy román falu Opaticza; egy dombozat lejtőjén, a Birda patak és a Bogsánba vezető kikavicsozott országút mentében. A helység közelében, Birda falucska felé egy domb tetején romhelyek látszanak, melyek véleményem szerint a Berzava folyam vidékének védelmére építettek, s ezen várnak azon hadászati rendeltetése volt, hogy az ellenséges csapatok átkelését a folyón megakadályozza. Némelyek azt tartják, hogy itt valaha apátsági épületek léteztek, még jóval a török hódítás

előtt, és hogy a hely elnevezését is ezen magyar szóból vette volna „apát-utca“ (Opaticza). Ezen helyet körülményesebben megvizsgálni nem lenne érdektelen.

Ugyancsak a Birda folyamvidék védelmére lett építve Opaticzától keletre, Nagy-Semlak szomszédságában egy magános halmon Mező-Somlyó vára is, melynek csekély rommaradványai még ma is látszanak. Somlyó vára, bár falait majdnem a földdel egyenlővé tarolták a felette elvonult századok viharai, nem csekély szerepet játszott megyénk területén; történelmi emlékeink már az Anjouk korában említik nevét. Így 1366-ban november hó 9-én Nagy Lajos királyunk időzött falai között¹⁾ s ezen alkalommal az önkénykedései miatt a fenytő törvényszék által elítélt Panya Lászlónak megkegyelmezett²⁾. — Ezen várdát a török 1552-ben Temesvár, Karánsebes Lugos és Lippa eleste után; miután sem elegendő helyőrséggel nem bírt s kellőleg felszerelve nem volt, szinte birtokába kerítette vidékünk számos más erődített helyeivel együtt; még 1602-ben mint erődített őrhely szerepel az Orsellius által Nürnbergben kiadott térképen. Hogy mikor pusztult el s hagyatott pusztán végképen, ki nem nyomozhattam.

Mező-Somlyótól dél felé haladva, ismét tekintélyes rommal találkozunk, a Kárpátok kelet-dél-szaki határhegyláncolatának Verseczig el-

---

¹⁾ Cod. dipl. IX. 3.

²⁾ Bárány. Temes várm. eml. I. 16. 1.

nyuló végső hegyormán, hol mai napig egy tekintélyes, lőrések s ablakokkal épen feunmaradt négyszegletes csonka zömtorony, s a körüle levő várerődnek tojásdad alakban futó néhány falrom maradványa látható, s véleményem szerint a vármegyénk területén elsorolt többi földvárak s várkastélyokkal együtt Temesvárnak képezte elővédjét, mit már említett erődökkel összhangzatos fekvéséből is következtethetnünk lehet.

Versecz különben igen régi hely; már a romaiak alatt Arcidava néven volt ismeretes. Itt házépítések alkalmával sokszor akadnak romai arany s ezüst, réz vagy bronzból vert romai pénzekre; azután a kápolnahegy tövében a kőbánya irányában, még egy cserép csöves vízvezeték nyomai is látszanak, melyet a népmonda „Flóra vezeték”-nek nevez; s az ugynevezett „városkert” kiszéltése alkalmával két, meglehetősen ép votivtáblát ástak ki, melyek eléggé igazolják feltevésünket a romaiak itt tartózkodásáról. Nemzeti történelmünk szakában Zsigmond király 1399-ben Veers nevezet alatt bizonyos Pogány Domokosnak adományozta; későbbben mint erős hely történetíróinknál Varsócz név alatt többször emlittetik. A vidékünkre nézve gyászos 1552-iki év a verseczi várat is török kézre juttatá.

1594 nyarán a temesi ejalet falvai s mezővárosaiban vegyesen lakó szerbek és románok, a török igát nyakukról lerázni óhajtván, számszerint 1500-an felkeltek s Verseczet ostromolni kezdték s a palánkokkal megerősített várost hatalmukba kerítvén, a hegyi várat ke-

mény ostrom alatt tartják. Ezen alkalommal a hegyi erőd várnagya, egy erős és nagy természetű török aga, bizva saját erejében, a szerbek egyik vezérét, a harczias tetteiről híres Jankul Halaburt párbajra szólította fel, ki is azt elfogadván, az agát csakhamar legyőzte s fejét levágván, diadallal vitte övéihez. A várat azonban nem foglalhatták el, mivel a temesvári pasa, a kicsiny Hassán közeledtének hírére felkerekedtek s hirtelen elszéledtek.

1595. július havában Borbély György, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem kipróbált vitéségű vezére, Versecz várát ostrommal vette be, s az egész török helyőrséget kardra hányatván, saját katonáit helyezé el benne s a várat Erdélyhez csatolta, több más elfoglalt helyekkel. A várat ért további viszontagságok ismeretlenek; valószínű, hogy a török végleges kiűzésekor dulatott fel s tétetett rommá.

Eltekintve a vármegye legdélibb pontjain fekvő s az Al-Duna védelmére épült Keve s Uj-Palánka váraktól, továbbá a Karas mentén Grebenác kivül épült s Gidó vár néven visszamaradt kisebbszerű erődtől, mely egy régi múlt századi térképen, melynek czime: „Topographische Charten der Gegend zwischen Alibunar, Uersecz, Uj-Palanka und Cuerin,” mely az 1716-i hadjárat alkalmával készülhetett, hiven feltüntetve van, és amelyek a török háborúk alatt többször szerepelhettek s a belgrádi békekötés alapján maradtak el végképen, hogy ma romjaikra is alig akadhatunk; — megyénk északi részéb is

egész láncolatát találjuk a Maros folyam védelmére épült várak, földerődök és várkastélyoknak. Így Temesvár közelében északnak, Szent-Andráson régi földerőd maradványok mutatkoznak, melyek a délszakra szintén közel fekvő gyirokihoz nagy hasonlatosságot tüntetnek fel, s mindkettő valószínűleg a Temesvár közelében elhelyezett török figyelő csapatoknak volt őrhelye.

Szent Andrástól észak-nyugatnak, majdnem egyenes vonalban a Marosig, ismét több váromra találunk, u. m.: Hodonyon, Knézen és közel a Maroshoz, Munáron, melyek szintén őrhelyek lehettek egykoron a vidék biztosítása czéljából, de emlékeink mélyen hallgatnak szerepléseikről. A Maros közvetlen szomszédságában Fenlak vagy Féllak tűnik fel régi várronjaival s régi épületmaradványokkal. Ezen várat több más erős helyekkel 1551-ben Szokolli Mohammed beglerbég foglalta el, miután a helyőrség a török közeledtének hírére gyáván elfutott; azonban Losonczy István temesi gróf még ugyanezen év november végével visszafoglalta. Ezen nagyszerű hős, midőn egy ízben csapatai élén Temesvárra vissza akart térni, a féllaki vár kaitesére vagy várnagyára bukkant. Azon percben, midőn ez a várba akart menekülni, Losonczy utólérte őt, és miután a vár felvonó hidját nem elég jókor huzták fel, Losonczy a törökökkel egyszerre nyomult a várba s a kaitest elfogván, a várat felgyújtotta. Temesvár eleste után a törökök újra felépíték a féllaki várat s benne helyőrséget he-

lyeztek el; 1596-ban Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem birtokába jutott a törököktől üresen hagyott erősség, ki azt őrséggel megarkta; s ez időtől a hadiszerencse változékonysága szerint egyik kézből a másikba került. Ma már csak néhány rom s omladék jelöli egykori létét s gyászolja a felette elvonult idők zivataros eseményeit.

Fenlak és Zádorlak között a Maros közelében ismét történelmileg nevezetes Bodrog helység; hol egy régi zárdarom található. Ezen zárdát az I. Mátyás király alatt bevándorolt Jaksich család által alapítottatott, s igen érdekes részét képezi egy torony, mely az olaszországi campanillák szerint van építve s ma is a Jaksich család épen megmaradt czimere disziti; továbbá a zárdatemplom északi falazata majdnem egészen épen fennmaradt.

Fenlak és Bodrog után, ez utóbbtól nem messze, egyenes irányban kelet-felé, a Maros mentén a már említett Zádorlakot találjuk; hol szintén mutatkoznak egy régi várnak alapromjai. Máltja, szerepe s elpusztulásáról keveset mondhatunk; de annál többet a lippai várról, mely már Róbert Károly alatt mint nevezetes erősség említettik a Maros vidékén. Lippa vára nagyon fontos szerepet játszott vidékünk történetében s a török világ minden pusztító hadjáratát s szomorú epizódjait keresztül élte; mi miatt épen nem csodálkozhatunk, hogy ezen, a régi királyok által annyira kitüntetett s kegyelt város és vár, erődívenyeiből ma már csak némi omladékokat képes felmutatni s néhány török

épületet. A lippai vár-maradványok a városon keresztül a Maros part hidfőtől körülbelül a sóház tulsó végeig húzódnak el, s a mult iránti kegyelet hiányából ezek is lassanként elpusztulván, ma már a földdel majd nem egyenlővé tétettek, miután fentartásukra semmi gond sem fordított; jöllehet egyedül csak ezek emlékeztetnek már napjainkban Lippa azon nevezetes várára, mely a régi iratok szerint hajdanában izmos kőfalai, bástyái és sáncaival egyike volt a legjelentékenyebb helyeknek a Maros mentén.

Lippától nem nagy távolságra, Sólymos gyönyörű romjaival szemközt a Maros balpartján, a „Boszborda“ nevű meredek hegy csúcsán; állott a lippai fellegvár, melyből már csak egy faldarab látható s a monda szerint ezen fellegvár a Maros alatt ásott földalatti út által összeköttetésben állott volna Sólymossal.

Végül felemlitem még, hogy Kelmágon Lippától nem messze keletnek, Konoppal szemben egy régi, hajdanta megerősített zárda romjai láthatók, multja kutatásra vár; továbbá Buziáson, mely mezővároska s nevezetes gyógyfürdő, Temesvártól délkeletnek, nem egészen 5 mértföldre, gyönyörű vidéken, szerényen emelkedő dombok közelében fekszik, a romaiak korából nevezetes vízvezetéki rommaradványok fedeztettek fel.

Ezek azon történelmi s régészeti emlékek, melyek Temesvármegye területén elszórva, itt-ott fellelhetők s a régészetnek úgy lehet igen érdekes buvárlati helyeket szolgáltatnának; mert vajmi sokszor megtörtént már, hogy a megvizs-

gált helyeken is találtak újabb szorgos kutatás mellett történelmi és régészeti tekintetben nagybecsű nevezetességekre.

II.

Arad vármegye.

A letűnt századok történelmi és régészeti emlékeiből a részint sík, részint gyönyörű, erdőkoszoruzta heglánczokkal borított talaju Arad vármegye számosabb s érdekesebb emlékmaradványokat tüntet fel mint a szomszédos, többnyire síkjellegű Temesmegye, melyek mindannyian néma hirdetői a területén lezajlott gazdag, eseménydús multnak, hirdetői az ősök dicső fegyvertényeinek, stratégiai intézkedéseinek, a mult vallásos buzgalmának s a nemzetet itt ért veszedelmeknek, catastropháknak: melyeknek gyászos jelentőségét, siralmas voltát, a hiteles okmányok tanubizonyossága szerint több mint 264, egykoron virágzó, de ma már végképen elpusztult, csak neveikről ismert helység hirdeti szomoruan.

Arad vármegye történelmi és régészeti emlékei, melyek területén igen tekintélyes számmal napjainkig fellelhetők, régibb és újabb korszakiákra oszthatók s fényes tanubizonyosságai az ezen terület felett letűnt, epizódteles multnak. Mindakét korszak emlékmaradványait egyenként fogom ösmertetni.

A régibb korszak emlékei Aradmegyében mindazon árkok, földhányások, halmok és régi sánczművek, melyek a vármegye síkterületén, az úgy nevezett „Arad-hegyaljától”, a

Világos, Gyorók, Ménes, Paulis községek felett emelkedő regényes, országosan híres bortermő heglánczolatától nyugatra előfordulnak s a régi kor legérdekesebb maradványait képviselik.

A régi árkok, illetőleg avar sánczművek, épen úgy mint Temes vármegyét, három majdnem párhuzamos vonalban kigyózták keresztül Arad vármegye területét, s irányukat tekintve, a temesmegyeikkel ugyanazon egy stratégiai cél szüleményei valának. Az első árok Békés vármegye felől jött Simándnak s helylyel-helylyel, különösen a tövisgyházi és nyéki puszták között, a csinált ut alapjául használtatik; vége szakad Mikalaka határán; a folytatása a Maroson túl Temesmegyében Kisfaludnál következik s alaposan gyanítani lehet, hogy ezen, avar sáncz vonal volt összeköttetésben azon árokerődítménnyel, melynek csekély maradványai Temes vármegyében Vinga, Baraczháza, Knéz és Káránynál még ma is mutatkoznak, s Billét, Hodony között egész Bobdáig nyulnak s valószínűleg egész a Dunáig terjedhetett.

A második avargyűrűvonal Bihar vármegyéből veszi irányát a Fekete és Fehér Körös közötti területen át Arad vármegyébe s Világos felé huzódik; maradványai leginkább Gyorok és Szabadhely között tűnnek fel, különösen ott, hol az országot átmetszi s a Maroson túl folytatását képezi azon parallela, mely Temes vármegyében Szépfalu és Hidegkut között veszi kezdetét s Temesvár alatt elhuzódva

Moraviczának irányul s Vatinánál az allibunári mocsár keleti oldalánál éri végét; ezen párhuzamos vonal volt a hódító avar nép foglalásait biztosító gyűrűzetek fővédvonala s gyűrűerődítvényeik központja, melyből minden sáncz felé ügyesen s könnyedén irányozhatták védelmüket.

A harmadik sánczvonalt Bihar s Arad megyék között az Iszoly nevű meredek hegytől kezdődik s Ignesti határán huzódik keresztül Boros-Sebes felé; sokszor oly meredek helyeken is előfordul, melyek embertől alig járhatóak, csupán a madár repülhet. Ezen emberi erőt felülmuló, hegyen-völgyön át vezetett árok folytatása lehet túl a Maroson, Temes megye területén azon másik árokerődítmény, mely az avar sánczozatok legkeletiebb védvonala vidékünkön s Lippától nem messze kezdődik s megyénkben is a dombosabb részeken huzódván keresztül, déli irányban halad Medves és Dragsina felé s Verseczen alul Podporánynak vérszi futását s Grebenácztól nem messze a nagy futóhomokban vész el.

Az avar sánczokon kívül a régibb korszak Arad megyében más emlékeket is mutat fel, a még ma is sok helyt előforduló földhányások és halmokban. Így Uj-Szent-Anna körül a folytonos szántás daczára is magas földhányás látható, melyben alkalmasint paritutyába használt, földből égetett, veres golyók találtattak s tőle nem messze keletnek, évtizedekkel ezelőtt, ásatások alkalmával, több ütő és vágó vas fegyverek kerültek napfényre. Ezen

hely a földhányásokról, a környék lakosaitól ma is „földvár“-nak nevezetik.

Ugyancsak Uj-Szent-Anna határában a Kurtics felé vezető ut mellett fekszik egy terjedelmes halom, mely a dévai Bibics Jakab és neje, született Tomeján Margit által 1750. november 23 án Szent Annán letelepített piaristák birtokába jutván, ezen rendtagokról „Papok halmá“ nevet nyert; hogy az előtt miképen nevezték, kinyomozni nem lehet.

Aradtól nyugatnak, a pécskai határban ismét sánczozatok nyomára akadunk a Nagy-Lakra vezető országuton a szőlők között s Pécskától nem messze a Maros mellett, Semlak felé magas halom alaku földhányásra, melyek alatt hajdan a Maros folyhatott s úgy látszik hadászati czélokra készülhettek, miután árkokkal voltak körülvéve.

Arad vármegyében különösen említésre méltó a régi orodi, most pedig a Glogovác helységről nevezett ő halom, melyek állítólagosan a tatárjáráskor elesett harczosok sirjai volnának, mely feltevést igazolja némileg azon körülmény, hogy már ásatások alkalmával különféle régi fegyvereket találtak ezen halmokban.

Az elszámáltakon kívül régi halmok léteznek még Világoson, Lökösházán, a kéthalmi pusztán, Déznán, Lázon, Bohányban s Bél-Zerinden; végre a legujabban megejtett ásatások alkalmával az ujpaulisi temető domb lett nevezetessé, hol két darab serpentin kövésőt, egy kőbaltát s egy gránitból készült csiszoló követ, két kis

obsidián darabocskát s egy tojásdad alakú paritytyakövet fedeztek fel; mely leletekből következtetve a domb kétségen kívül kőkorszakbelinek tűnik fel. A leletek részben a nemzeti múzeum, részben pedig a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat múzeumába kerültek. — Itt felemlitem még, hogy a két-halmi puszta Ottlaka és Sikló helységekből az elkülönítés alkalmával hasított ki s nevét a bele esett két halomtól vette, melyeknek egyike azonban a mélyedések kiegyengetésére elhordatott s most csak egy halommal bír; évtizedekkel ezelőtt itt, árkolások alkalmával mintegy 120 darab „Heraklitos“ feliratu, két tallér nagyságu ezüst érem s egy félhold alakú arany darab találtatott, melyek az időben a hely birtokosa, boldogult József nádornak küldettek fel.

Hogy különben mindezen elősorolt halmok valósággal emberi kezeztől nyerték származásukat, igazolja egyenes irányban fekvésük, egyenlő magasságuk és alakjuk s a nép nyelvén kun, tatár, török vagy Attila halmoknak neveztetnek.

A régi árkokon, földhányások és halmokon kívül vannak még Aradmegye területén régi sirok, különösen a kurticsi határban és Kiszindián, Déznán régi temetőknek, pogánykori siroknak kövekkel köralakban jelzett nyomai is, melyekbe a hullá ülé helyzetben bocsáttatott le. Ezen sirok közül némelyek a pogány, mások a mai korbeliék, s ásások alkalmával

ezüst gyűrűk, ékszerdarabok, fibulák, armillák, drága arany edények találtak bennök. Különösen Déznaváron, Szilingyián, Berzán s a kutasi pusztán ezüst fibulák, romai érmek: Afrania, haúl Safra Roma, Coponia és Sicinia, Sentia, Terentia, Lucanus, Ca. Julius Caesar felirattal találtattak; a lökösházi pusztán pedig görög ezüst érmek: „Molossi Epiri“ feliratuak.

Nevezetes leletre akadtak egy időben Berza falu határában a Fehér Kőrös mellett, hol egy pásztor oly nagyszámu s különféle nyomatu romai ezüst érmeket talált, hogy kalappal és tarisznyákban hordották széjjel, melyek azonban, fájdalom, nagy részt lelketlen üzerek kezei közé kerültek s alig lehetett néhányat belőlük megmenteni.

Legujabban pedig, ezelőtt 3 évvel, Kova szincz és Uj-Panát között került napfényre egy nevezetes romai pénzlelet; midőn 1872. november közepe táján egy napszámos bizonyos uj-panáti birtokos földjét művelé, s az eke szántás közben egy elásott fazék fölsejét metszé le s a fazékból nagy mennyiségű romai ezüst pénz hullott ki, mit a szántóvető ember azonnal tarisznyára rakott. A földbirtokos fia ennek tudomására jutván, csákánynyal szinte kiment a helyszínére s a földben maradt fazékaljat fel emelte s még vagy 260 darab romai ezüst pénzt talált benne erősen egymáshoz tapadva. A fazék alja az uj-panáti tanító birtokába jutott, a régi pénzeken pedig két fiu osztozott s a gazdag, körülbelül 500 darabból álló lelet nagy része egy

ötvösnek adatott el Aradon; 9 darabot 20 krajczárjával Varga Ferencz gyoroki lelkész ur vásárolt meg, s később 202 darab szinte vétel útján Bonnaz Sándor csanádi püspök ő nagyméltósága birtokába jutott, és ezen 211 darabból álló romai pénzgyűjteményt a tulajdonosok nagylelkűen a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat muzeumának ajándékozták. Ezen romai ezüst pénzek Vespasianus, Domitianus és Trajanus császár korbeltiek. — Végre megemlítem még, hogy Arad mellett, a kiapadt Maros medrében egy zománca miatt igen érdekes byzanti Krisztust fedeztek fel¹⁾.

Ezek azon régibb korbelti emlékműmaradványok, melyek Arad vármegye területén napjainkig fennmaradtak s érdekes felvilágosításul szolgálnak az e területen élt régi népek történelmére, szerepére s eseményeire vonatkozólag a régmúlt felderítésénél.

Arad vármegye újabbkori emlékei, melyek már mi reánk magyarokra nézve birnak kiváló becs- és érdekekkel, szintén tekintélyes számmal hirdetik a rég lezajlott századok viharos dulását s jeleneteit, s bemohosult romjaikkal tanuskodnak az átélt szenvedésekről. Ily emlékműmaradványok közé sorolhatnák a vármegye területén feltalálható várak, kastélyok, apátságok, egyházak, templomok s egyéb épületek érdekes

¹⁾ Parecz J.: Aradmegye és Arad város ism. 8. 6. l. — Janky: Miletz: Tört. és rég. Értesítő. I. 12. 18. l. — Műrégészeti Kalauz. 119. 123. 129. l. — Arch. Közlemények. III. 173. l. és IV. 162. l.

romjai, melyeknek leírását a vármegyét délen határoló Maros folyó mentén kezdem meg.

A nagyobb folyók mente minden népnél s országban, tekintettel azon körülményre, hogy a halászatnak, olcsó s biztos közlekedésnek, kereskedelemnek kedvezett, kiválólag letelepülési helyül választatott s a telepek csakhamar nagy s virágzó városokká lettek s ezeknek, valamint a folyamoknak biztosabbá tételére várakat, s a talaj minősége szerint hegyi kastélyokat építettek. Ily irányu fejlődést tapasztalunk Arad vármegye délszaki, marosmenti részén is, hol számos, a régi kor emlékei által kegyeletessé tett helyet, várakat s még romjaikban is nagyszerű várkastélyokat, templom, zárda maradványokat találunk, melyek közül legelőször lássuk a hajdan nevezetes orodi prépostság rommaradványait Glogovácson.

Az orodi prépostság alapítása elvész a mult idők homályában; neve, eredete, származása bizonytalan, de hogy már régen te igen jelentékeny hely volt, bizonyítja a II. vagy vak Béla alatt itt tartott véres országgyűlés; mint prépostságról legelőször 1197-ben történik említés s javadalmakkal nagyszerűen volt dotálva. Végsapást ugy látszik az 1552-diki év mért reá, mely évben még itt tartatott a préposti lak nagy termeiben azon tanácskozmány, melynek czélja lett volna Tóth Mikály egykori szegedi bíró vezérléte alatt Szeged visszafoglalása a töröktől. Ezen évben hagyatott el végképen a prépostság annyival inkább, miután a külföldi zsoldos hadnagyok gyávasága folytán Lippa és

a Maros jobb partján Sólymos elestével mindenfelől az ozmán lett félelmes szomszédja s 1553-ban közel hozzá a Maros posványai között az aradi várnak is építéséhez fogott, honnan akadálytalanul üzhette portyázásait Orod ellen.

A prépostság fekvése és romjai után itélve egyike lehetett a legnagyobbszerűeknek s a letűnt jobb kor hitbuzgó áldozatkészsége létesítette intézményeknek. A szent Márton tiszteletére emelt nagyszerű prépostsági templomról csak annyit tudunk, hogy Jolánta királyné, II. Endre neje 1224-ben felszentelteté. Egészen új templom emeltetett-e, vagy csak a régi javított, nagyított meg, ekkor? megfejtetlen kérdések. A káptalani templom romok a Maros árvizét meghaladó magaslaton fekszenek; e magaslat alatt mélyedés kanyarog az aradi államut felé, mely hajdan a Maros medre lehetett s ma egészen él van iszapolva. A romokból következtetve, e társas káptalani templom apostoli kereszt formára, két toronnyal volt építve, századokra szóló erős falai kívül-belől faragott négy-szögű termés kövekből voltak felrakva egész a boltívekig, közepén durvább kőfalazat béllet volt, mész és apró kavicsragaszszal.

A templom középhajójában oszlopok lehetnek s a basis alapkövei hihetőleg elhordattak, mit onnét is lehet következtetni, mivel itt a talaj mélyebb és csak a legszárazabb időjárással szokott róla a tócsavize elpárologni. A nyugati és keleti oldal talaja magasabb. A szentélyt övező külső falból csak kis rom látható, a többi falak mind el vannak hordva, s csak imitt-

amott a talapzatnak némely négyszögü kövei láthatók még.

A templomban a két torony belső sarok falának némely romjai még megvannak. Habár a templom nyugati oldalán a falak még most is két—három öl magasak, de mivel a faragott kövek kívül-belől mind le vannak szedve, a külső ékesítések, vagy a belsőnek stylre vonatkozó nyoma két faragott kődarabon kívül nincs. A félkörű apsis, kereszthajó, hosszában három hajó, nyugaton két torony és diszes portálé által imposáns alaku templom lehetett, s pedig román stylben. A hossz- és kereszthajó alakítása, a pillérek száma kipuhatható lenne-e, azt csak a további ásítás és bővebb kutatás deritheti fel.

Az ősök alkotó keze által emelt ezen diszes épület a rémületes pusztulás után is egész a boltívekig szomorúan égnék meredezve fennállott két századon át, nemzedékről nemzedékre; még a mai glogováczi német lakosok őseinek megtelepítésekor is; miglen 1777-ben a cs. kir. udvari kamara rendeletére a templom falazata, illetőleg annak építési anyaga lebontatván, gyönyörű négyszög alakú faragott kövei az ujonnan emelt községi új egyház építésére használtattak; a négyszög faragott kövek a plébánia templomou és iskolaépületen ma is láthatók; a prépostsági egyház és épület megmaradt részeit pedig a Mária Terézia idejében ide szállított német telep lakosai lassan-lassan házaik építésére hordogatták el, miután senki sem tartotta érdemesnek a további rombolást beszüntetni s a romok további dulását erélyesen meggátolni.

Glogovác községe a bécsi nemzeti bank kezeibe kerülván, az új uraság, mi kulturális szempontból véve igen jellemzetes, a romok fenntartásából hasznot nem remélván, 1858-ban a községnek adta el 26 frton, mely a romok helyén iskolát szándékozott építeni; azonban Bonná z Sándor csanádi püspök ő nagyméltósága, ki a mult tisztos maradványai iránt nagy kegyelettel viseltetik, még jó korán közbelépett és a nevezetes romok utolsó maradványait 1863-ban megvásárolván a községtől, a teljes végpusztulástól megmentette s a helyett 180 frtnyi költséggel, farácsozattal körülkerítettette, hogy az erőszakos rombolástól megóvassanak. A templom nyugati és északi oldalának egy része egy, a templom melletti telken épült ház udvarába esik és az egyik torony faloldalához közel valami színféle van építve¹⁾.

Az orodi prépostság nevezetes romjaiból egy oszlop töredék birtokomba jutott, valamint egy török korszaki golyó is, mely a romok között több lábnyi mélységben találtatott s valószínűleg a prépostságot végenyészetre juttatott catastropha idejéből való lehet²⁾.

Arad vármegye délszaki része — mint már emlitém — az ugynevezett „Maros mellék,” a hirneves orodi prépostság' nevezetes rommaradványain kívül még több régi emléket

---

¹⁾ Adattár I. 151. 152. — U. o. IV. 30., 31. l. — Parecz I. i. m. u. o.

²⁾ Ezen emléket a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat muzeumának ajándékoztam. Miletz.

is képes felmutatni. Így Orodtól nyugati irányban Pécskán, a már említett sánczmaradványok mellett régi templom és mecset omladékokra is akadunk; Ó-Bodrogon, Arad és Pécska között egy góth stílusú lestorony létezik a XV. század végéről. Orodról keleti irányban Szabadhely, a régi iratok szerint Szombathelytől nem messze, mely hajdanta az orodi prépostság és a kalodvai paulinusok birtokát képezte és egészen a Maros mellett feküdt, de a Maros sebes vizmosása miatt a lakosok kényszerítve lőnek beljebb vonulni, számtalan régi épület alapjait láthatni, melyek ezen helység, továbbá Csicsér és Mondorlak határain keresztül húzódó Maros egyik ág, az ugynevezett Csolt által képezett és Csicsér helység határához tartozó szigeten léteznek. A többi között van itt egy nagy négyszögű torony, minden oldal bejárás nélkül. A torony közepén egy faragott kőből készített, mintegy két láb átmérőjű kerek kutnak vagy fogda lejárásnak látszó építmény, melynek nem régen felszínre került alapja, tégladarabokra oltott mészszel készült, s e felett három sor rézsutosan, ellenkező fektetéssel alkalmazott téglaburkolat feküdt. Sokan ezen romokat a történelmi emlékekből ismert „csolti apátság“ maradványainak tartják, a Maros Csoltágának nevééről következtetve¹⁾.

A vármegye síkjellegű nyugati részétől egészen elütő, hegy és erdőkoszoruzta bérczekkel

¹⁾ Hunfalvi János. Magyarország. képekben II. k. 302. l. — Parecz István i. m. 18., 19. l.

borított keleti oldalon; hol az ugynevezett „He-gyes hegység“ nemes faj szőlővel beültetett lejtői kezdődnek. „melynek magasabb részei er-dőség és cserjéssel vannak benöve s völgynyilá-saiban tiszta vizü patakocskák csergedeznek, és számtalan nyárilak, borsajtóház, vagy mint itt nevezni szokás, „kolnák“ barátságosan, mintegy hivogatva néznek le az utazókra“¹⁾ — a rég mult idők még számosabb s érdekesnél érdeke-sebb emlékmaradványaira bukkanunk, melyek minden lépten nyomon lekötik a régiségbuvár figyelmét s kétségbevonhatlanul jelzik a vár-megye ezen területén lezajlott eseménydus mult mozgalmait és jelentőségeit. Így Gyorokon, Paulison, mely utóbbi hely Varga Ferencz vál. tagtársunk fáradhatlan kutatásai folytán napjainkban archeologiai tekintetben nevezetessé lett, az itt élt régi emberek emlékeinek számtalan maradványaira találunk. Különösen neve-zetes az ujjpaulisi temető domb környéke, hol már a sirok domborulatain mindenfelé he-verő cserépdarabok s a vakandturásokból kivö-röslő tégladarabocskák eléggé feltűntetik a hely archaeologiai becsét, melyet még inkább nevel-nek az itt található romai bolthrajtások s felül beboltozott téglafolyosócskák, melyek mintegy három lábnyira a föld alatt dél nyugatról észak-kelet felé lászanak huzódni. E folyosócskák falai körülbelül $3\frac{1}{2}$ —4 lábnyi magasak, s felül gyengén hajtott vékony bolto-zat által vannak összekötve. Belső üregeik mint-

¹⁾ Párecz István i. m. 76., 77. l.

egy 3 $\frac{1}{2}$ lábnyi szélesek lehetnek s most telve vannak sötét hamuszínű zsiros, morzsás földdel; hasonló omlott föld látszik a boltozatok felett is két lábnyira, de ez már sárgásabb és porhanyóbb; míg végül legfölül ismét sűrű fekete réteg terül el. Találtak még továbbá itt tisztán olvasható számokkal jelzett római téglák is, melyek kétségen kívül a Marospart hosszában elhelyezett római legiók maradványai.

Gyóroktól keletre a hegyek között Kladova, vagy mai nevén Kládova említendő, hol a Maros régi folyása mellett emelkedő hegycsúcson várromok, a völgyben pedig zárdaromok-találhatók. A kládovai vár egyikét képezte azon erődítvénylánczatnak Arad vármegye területén, mely a Marosvidék védelmére keletkezett hajdanta, s központi fekvésénél fogva Világos és Sólymos között szinte egyik figyelő pontul szolgált a Maros mentén. A romok ma már jelentéktelenek. A völgyben fekvő és a boldogságos szüzzről nevezett kládovai zárdá pedig régente Remete sz. Pál szerzeteseinek képezte tulajdonát s a vidéken több jövedelmes birtokkal rendelkezett. Így tudós Kéry Balázs sólymosi várnagy és neje Vorty Anasztázia, szombathelyi (szabadhelyi) birtokuk egy részét ezen zárdának hagyományozták, mely adományozást II. Ulászló egy 1501-ben Budán kiállított királyi oklevéllel Nagylaki Jak-sich István és Márk követelése ellenében a zárdának ujolag is biztosított¹⁾.

¹⁾ Ortway, Szentkláray: Adattár I. 125. és 426. l. — Oltványi Pál: A csanádi püspökmegyei birtokviszony. 47. l.

Gyoroctól nem messze éjszának, egy magas kupdad hegyen, a keletről benyuló erdélyi kárpátok végső hegyfokán fekszik a vármegye egyik legfestőiebb és legérdekesebb kinézésű régi emlékmaradványa, a világosi várrom, melynek régi bemohosult falai messze eltekintenek a hegy lába alatt kezdődő s végtelennek látszó rónaságba. Világos hajdan a vármegye legfontosabb s legerősebb várainak egyike volt, égfelőlmeredő oszlopformia falazata, Aradról felé közeledve már messziről látszik; az egy oszlopnak látszó fal azonban, Világoshoz érve, több külön faldarabra oszlik. A romok a kelet felől eddig benyuló hegylánczolatok három kuphegye közül a középsőn fekszenek, mely a legmagasabb. A vár már — mint emlitém* — helyzeténél fogva igen erős lehetett, három oldalról a hegy nagy meredeksége, keletről pedig rengeteg erdőség, mély sánczok és hatalmas bástyatornyok szolgáltak oltalmul. Különösen nyugatra és északra meredek sziklafal emelkedik. Nyugat felé a vár fal már egészen leomlott s nagy nyílás van, északnak azonban a falak meglehetősen épek és még néhány ablak is fenmaradt. A keleti oldalon a várfalnak már csak északkeleti része látszik, délszának pedig csak egyes faldarabok állanak.

A vár legmagasabb része északkeletnek esik, s a kerítő falak maradványai ezen oldalon ivszerüleg vonulnak lefelé a menedékes hegyháton. A kerítő falakon belül mindenütt már csak köhalmazok találhatók. Egészben véve a világosi várrom maradványai három részből ál-

lanak; a helység felé fordult nyugati rész egy torony s a kerítő fal, szabálytalan háromszöget fog be; a keleti részen csak a kerítésnek látszik némi maradványa; végre a középső részen a kerítő falon kívül még a belső épületeknek is megvannak némi maradványai. Hajdan a vár belsejéből a kősziklák között nagy fáradsággal ásott földalatti járat a hegy aljáig vezetett le; ezen utat a mult században bezárták, ne hogy a zsványok és csavargók rejtékül használhassák; különben is a várnak még több földalatti ürege vizsgálatlan; évekkel ezelőtt nagy, hihetőleg kuthoz használt téglák találtak a vár földalatti romjai között. A vár épségben levő szobáit 1784-ben, a Hóra-féle lázadás alkalmával hányták szét s rombolták le, hogy a szomszéd megyékben fellázadt pörök ott meg ne vonhassák magukat.

Multját tekintve Világosvár egyike a legrégibb hegyi váraknak hazánkban; 1190-ben fennállott, mi kitűnik a romai pápák leveleiből, melyek szerint a várról elnevezett világosi völgy sarkában egy apátság: „Abbatia Beatae Márae Virginis de Lucentia“ és „de valle lucida“ név alatt, magyarul „a világosvári szűz Mária apátsága“ az említett évben alapították. Ezen apátság a cisterciek tulajdona volt, mi kitűnik a Fejér Codex Diplomaticus egy okmányából, hol „Abbatia Cisterciensium Beatae Mariae Virginis de Lucentia. alias Világosvár“ név alatt fordul elő. A zárda a török dúlás alatt pusztult el, csekély romjai még ma is ki-

vehetők. A világosi várnak, mely a régi Oklevelekben „castrum lucidum“ név alatt említettik, további sorsát tekintve 1425-ben Zsigmond király Brankovics György szerb fejedelemnek adta 110 helységgel; 1444-ben Hunyady János lett ura; 1458-ban Mátyás király nagybátyját Szilágyi Mihályt itt záratta el Lábatlan Gergely s Drach György vár-
nagyok felügyelete alatt. 1529-ben Czibak Imre foglalta el Zápolya János részére csellel egy benn levő pap-segélyével, hol-ekkor Czerni Jován, máskép Iván czár garázdálkodásai miatt sok nemes hölgy tartózkodott. Később a töröké lett 1693-ig; amidőn Heiszter Sziegbert általólük véglegesen elvétetett. Világoson a váron és apátságon kívül még több rom is található, melyek között legnevezetesebb egy négyszög-
alakú torony a Kovaszincz felé vezető út mellett.¹⁾

Világos környékén régi emlékmaradványok tekintetéből több nevezetes hely létezik. Így Kovaszinczon egy régi templom- és magas négyszögü toronyrom van a XIV. századból. Ó-Szt. Annán más néven Komlóson, a közlegelőn régi építmények alapjai tűnnek elő; Múszka faluban egy régi zárda körsánczozatai látszanak; ezen zárdának magas ivü pinczéje borház építés alkalmával fedeztetett fel s jelenleg is ezen czélra

¹⁾ Hunfalvi J. Magy. orsz. és Erdély képekben II. k. 305., 306. l. — Parecz István Arad m. és város ism. 19. l. — Oltványi P. i. m. 82 l. — Fejér. Cod. dipl. VII. 281. Horváth M. M. O. tört. 1861. III. 49. l.

használtatik. Világostól nem nagy távolságra, keletfelé a hegyek között fekvő Egres (Ágris) határában egy magas hegycsúcson zárda alakú romok láthatók; mi volt itt hajdan, kinyomozni nem lehet. Pankotán, mely hajdan virágzó s népes mezőváros volt s a Losonczy család birtokát képezte, a már 1217 óta fennállott benzésrendi pankotai apátság maradványai vonják magukra a figyelmet.

Ezen zárda várszerűleg sánczokkal és bástyatornyokkal volt megerősítve, de fájdalom mint annyi más régi emlékeink, ez is a romboló kezek által a végenyészetnek dobatott martalékul. A régi templom s még meglevő romok leromboltattak, s az anyagok később a kincstár által magtárák, a lakosság által pedig részint házak s pinczék építésére, részint utak javítására fordítottak. Nevezetesen 1806-ban az ó templom fennálló romjai a jelenlegi egyház építési anyagául használtattak fel; ezen alkalommal a templom régi kriptájából egész csontvázak emeltettek ki. Az erőd egyik szeglettornya alatt pedig egy koporsóban két szemközt fektetett csontvázt s egy nagy széles kardot fedeztek fel.

1863-ban ásatás alkalmával a nagy kiterjedésű templom alap romjai között egy 16 ép foggal ellátott, szokatlan nagy emberi álcson mellett arany himzetű selyem csipkét s számtalan, különféle domboruan kiálló, állat- s növényalakokkal czifrázott téglákat, melyek a rajtok látható kopásból következtetve, padlózatul használtattak, fedeztek fel. A csipke- s a téglából egy ép példány még ugyanazon évben a magyar

nemzeti muzeumnak küldetett el. A templomromok az erőd s apátság romjaitól kissé távolabb délfelé a szőlőhegyek szeliden lejtő emelkedésén fekszenek.

Hogy mennyi romlást szenvedett a hajdan nevezetes Pankota, Bél Mátyás a következőleg említi: „a multban nagyszerű s fényes apátság, vár és város hajdani fényéből olyannyira ki van vetköztetve, hogy a királyi fiscus által az egyszerű s közönséges falvak közé soroztatott.“ — Végre Világos környékén Tautz, hajdan Felőt nevezetes még a helység szélén fekvő, csekély dombozaton látható régi apátság vagy zárda nagy kiterjedésű romjai- s árkairól s az itt található kőalapokról. A templom alatti kriptá itt annyira tömve volt csontokkal, hogy tekintetbe véve a sirüregyek számát s azok szokásban levő 30 éves kiürítettését, legalább is 200 évig kellett használatban lennie. Egy más hegyoldalon, mely „rózsa hegy“ nek neveztetik, a hagyomány szerint apácza zárda állott; csekély nyomai még ma is látszanak¹⁾.

Világostól északnak tartva, ugyanesak a „Drocsa-Hegyes“ hegység aljában, a Fehér Körös regényes partjai közelében, továbbá a vármegye éjszaki részén határt képező Fekete Körös és mellékága a Töz folyó erdőborította gyönyörű sík vidékén, — ismét nevezetes és történelmi s régészeti emlékekben dúsz talajra találunk, melyeknek legnagyobb része

¹⁾ Parecz J. i. m. 16. 19. l. — Oltványi. i. m. 95. l. — Math. Bé': Compend. Geogr. 279.

a multunkban jelentős szerepet játszott Boros Jenő körül látszik csoportosulva lenni.

Boros-Jenő hajdanában Arad vármegye legerősebb várainak egyike volt s a vidék többi várainak kulcsa, miután ezek legnagyobb része a boros-jenői várral stratégiai viszonyban volt építve, mely körülmény Boros-Jenőt annál erősebbé tette. Így például: Kornis Ferencznek bizonyos Pankotai András nevű tisztje 1651. február 2-án Dézna várából írja: „Desznit Jenőnek egyik bástyájának tartom¹⁾.” Innen van az, hogy a török „vajmi szivóssággal és makacssággal követelte azt évek során át, ehhez kötötte az erdélyi fejedelmekkel szemben minden concessióját és kegyességét, ez volt igényeinek, politikájának, magyarországi hódításainak egyik sarkpontja²⁾.” A hely fontosságát és erősített helyzetét eléggé bizonyítja kedvező fekvése a Körös vize mocsáros lapályában; négyszegletű bástyái nagy vastagságu kőfalakból állottak s azokat, miután a Fehér Körös által volt körülvéve, igen előnyösen lehetett védelmezni. Emiatt vált Jenő a török szemében igen fontos stratégiai ponttá s miután végvár lévén, az erdélyi fejedelmek is érezték, hogy függetlenségök nagy részben ennek birásától van feltételezve; innen a hosszú huza vona, melylyel a vár tényleges átadását a töröknek, lehetőleg késleltetni igyekeztek.

---

1) Fábian: Arad várm. leírás. I. 23. §. 127. 1.

2) Ortway, Szentkláray: Adattár II. 123. és 127. 1.

Midőn Jenő a törökök hatalmába került, nemcsak mint fontos katonai positio képezte biztosítékát az itteni hódoltságnak, hanem kedves vidéke és gyógyerejű vize miatt is felette kedvelté lett előttük. Fenn van azon korból máig is még egy kut, mely „török kut“-nak neveztetik; vize kellemetlen ízű, de az orvosok állítása szerint bizonyos nyavalyákban igen hasznos. Ily előnyök igen fontossá tették Jenőt a törökök előtt s a magyarországi hivatalos négy ejalet közül Jenő a második, vagyis temesvári ejaletnek képezte egyik szandzsákját, s főhelye lett a szandzsákbégnek, Muftinak, Kádinak és Kesedarnak; felhasználták itt továbbá, a nemzeti szokás és előszeretetnek hódolvá, a gyógyerejű vizeket, s fürdőket építettek, nyilvános kutakat és vízmedenczéket állítottak fel s mecsetet rendeztek be.

Visszafoglaltatván a töröktől, az 1702-ben megalakult „Maros határvégvidék“ egyik kitünő sarkpontját Boros-Jenő képezte; ezen határörvonal polgárosítása után Mária Terézia alatt Boros-Jenő megszűnt mint vár stratégiai jelentőséggel birni s lőszerei, ágyui a mult századi negyvenes évek végén Aradra szállítottak. A régi vár, ezen historikus disz a félholdak és lófarkak idejéből még áll maradványaiban; egy része befödve magtárul, más része pedig Atzél Péter birtokos áldozatkészségéből mostani rendeltetéséhez idomitva, honvédlaktanyául, a régi török mecset pedig honvédiskolának használtatik. A vár bástyái alatt folydogáló Körös-

ben sokféle régiséget találnak. Így néhány év előtt a Körösben fürdő gyermekek egy csinos és finom művészetű rézágút találtak. A rajta levő liliomok és feliratból következtetve, XIV. Lajos francia király ajándéka lehetett valamelyik R á k ó c z y fejedelem részére. Ezen érdekes tárgy a hazai archaeologia nagy kárára harangok számára olvasztatott fel. Ugyancsak a Körösben a régi vár közelében találták fel H u n y a d i Jánosnak egy ismeretlen ezüst pénzét is, mely a nemzeti muzeumnak küldetett fel. Az érem felirata következő: „IOhANNES · DE hVnIADES ·”(† M. WLADISLAI-REGIS · D · G ·“ Az érem igen ritka; a czimer rajt vízszintesen ösztött paizs, melynek felső mezőnyében a korona, alsójában a nyolcz pólya látható¹⁾.

Végül megemlítendő, hogy Boros-Jenőn régente egy kolostor is létezett; melynek régi alapfalait Jenő határában, közel a Körös vizéhez, az ugynevezett b a l u k á n y i malomnál még mindig láthatni; a hagyomány a vörös barátokat mondja lakóinak s a Körös partján a romokhoz közel fekvő rétséget az oláh nép ma is „barát rét“-nek; ritu kaluger, nevezi; ezen romok multja ismeretlen, még földérintésre vár.

Boros-Jenő stratégiai fontossága s hadászati szerepe nem maradt szomorú következmények nélkül a vidékre nézve; mert a birhatá-
saért körülé és környékén elkeseredve folytatott csatározások, hadviselkedések alkalmával a vele

---

¹⁾ Ortvay, Szentkláray, i. m. 212., 270. l. — Parecz i. m. 12. l.

strategiai viszonyban épített többi kisebb várak, földerődök, palánkok legnagyobbbrészt feldulattak, a földdel majdnem egyenlővé tétettek. Így Jenő közelében a sikulai határban, négy véglegesen elpusztult falu Társ, Gáb, Pipási és Vizek templomromjai hirdetik az itt lezajlott harci veszélyeket; Zarándvárnak pedig már helyét sem ismerjük, jóllehet egyike volt legrégebb várainknak. Zarándtól éjszak-nyugatnak a nádabi vár omladékai tűnnek fel. Ezen vár maradványai a Fehér Kőrös szabályozásakor átvágatván, a romok között több régiség találtatott. Ezek között egy bronz verekedő gyűrű öt gombbal, s egy bronz szobrocska, milyent a romaiak házi istenekül tartottak; ugyancsak itt a negyvenes években kutatás alkalmával egy nyakban hordott, régente szokatlan nagy pecsétnyomót találtak s a nemzeti múzeumnak küldötték be. Ezen pecsétnyomó körirata a következő: „S m. (Sigillum) Jacobi E. D. vice comitis Sabolch,“ s a körirat betűiről következtetve a XIV. századból való lehet. Ezen Jakab szabócsmegyei alispán Róbert és Nagy Lajos királyok alatt élt, 1339—1351 között¹⁾. A pecsétnyomó közepén egy háromszegű paizs, ebben két ezüst és két fekete vonal, a paizs felett pedig kereszt látható.

Nadabtól nem messze a Fehér Kőrös melletti Erdőhegy említendő, hol hajdan erődített kastély létezett, de ma már nyomait sem lehet

---

¹⁾ Századok. 1869. 600. l. — Parecz i. m. 19. l.

találni, s ugyancsak a Fehér Körös mentén a vármegye éjszak-nyugati határán Gyula var-
sánd, hol a törökök 1566-ban sánczokat esi-
náltak s erődöt építettek, melyeknek azonban
nyomai sincsenek. Erdőhegytől keletnek Ke r ü-
lős határában a T ő z vize régi folyása mellett
Ölvegy nevű, zárda alaku romok láthatók,
multja ismeretlen; ezen romoktól nem messze
esik P o n s t h o m ä (Tamáshida) Tamásda, hol
négyszögű erős toronyrom találtatik, melyet s az
említett ölvegyi zárdát, Rogerius nagyvárad
kanonok állítása szerint, a tatárjárás alkalmával
a mongolok pusztították el.

Biharmegye határszélén éjszak felé, az
ugynevezett L u n k a központján, erdős és mo-
csáros lapályon találjuk C s e r m ő mezővároskát,
hol Boros-Jenő, Lippa, Világos romlásáig egy
váracska állott, mely Boros-Jenő és Szent-
Miklós váraival volt összeköttetésben. Ezen
épületet is, mint sok más becses honi emléket,
az utókor érzéketlensége s részben vásottsága
elpusztulni engedé. Helyét még maig is láttat-
ják a téglapor és az alapkövek maradványai.
Mégérdemelné ezen terrenum a figyelmesebb
archaeologiai szemlét s constatálni kellene az
egykori váracs korát és alakját¹⁾. Csermőtől éj-
szaknak terebélyes tölgyerdők közepén a L e v e-
l e s nevű patak mellett fekszik A p á t i falu, hol
a közel fekvő O r o s z k e z y nevű erdő közti te-
rületen hajdanta zárda állott, melyről a népha-

¹⁾ Ortway, Szentkláray. Adattár IV. 42. l.

²⁾ I. m. 48. l.

gyomány még ma is beszél, s melynek még látható romomladványai kétségkívülivé teszik egykori létezését, habár diplomáink arról nem tanuskodnak is. Feltűnő e helység határában a kimagasló tizenegy domb, melyek még tudományosan átkutatva nincsenek, de a traditio szerint egykoron temetkezési helyül használtattak²⁾. Éjszak felé a várdák, palánkok sorát Talpas fejezi be, mely Bihar határszélén a Fekete Kőrös mellett fekszik s Arad vármegyének legéjszakibb pontját képezi. Régi vára, mely hajdan a Toldy nemzetség tulajdona volt, nyomtalanul eltűnt; ezen vár a Fekete Kőrös mellett feküdt, a „romai“-nak nevezett domb, árok és értől övedzve s a várban létező kastély a vártulajdonos Toldy Miklósról, „Toldy kastély“-nak neveztetett, melynek kiasott nagy négyszögletű kövei a görög-keleti templom építésére használtattak fel. Ezen vár 1554 ben dulatott fel a Ferdinánd parti Tahy Ferencz és Zaberdin Mátyás váradi püspök által, miután a vár ura Toldy Miklós Izabella pártjához tartozott; a vár elfoglaltatása alkalmával Toldy Miklós foglyul esett s Váradra hurczoltatván, Zaberdin püspök parancsolatára lenyakaztatott. Zaberdin püspök ezen kegyetlen ségének rossz következményei lettek Ferdinandra nézve, mert e miatt az ország nagyjai közül azonnal sokan elpártoltak tőle. Talpas szomszédságában a Fekete Kőrös mellett, Fekete Bátor biharmegyei falu határában egy régi templom romjai alatt boltozatos sirboltra is akadtak¹⁾

¹⁾ Adattár. IV. 51. l. — Fábian J. Arad m. leir. 80 l. — Parecz I. m. 19. l

Boros-Jenőtől keleti irányban nem nagy távolságra; a Moma Kodru hegység gyönyörűen regényes erdődus csoportja közt találjuk Dézna várát, mely mint már említve volt, egykoron Jenőnek kelet felé egyik előre tölt bástyáját képezte, A meredek sziklán épült várom még ma is érdekes maradványa a multnak; építtetését adatok hiánya miatt meghatározni nem lehet. A XVI. század közepén a Bebek család tulajdonát képezte „1576-ban Bebek György szegény özvegy felesége táplálja árváival magát belőle¹⁾”. A várhegyen, az egykori diszes várkertben még ma is nagy mennyiségben találtak orgona-fa bokrok s ugyancsak a vár kertjéből terjedett el a tulajdonkép „dézna-i alma” nevet viselő muskatályfaj. A várhegy déli oldalán fekvő kert ma is „palotá”-nak, a várhegyen levő kis fensik pedig „tábor”-nak neveztetik. A várba vezető két kocsu ut még most is kivehető. Az érdekes régi vármaradványokon kívül találtak még Desznőn a vár felé eső szőlőben két, és a templom piacza mellett fekvő domb alatt egy, kőből és téglából készült épület alapjainak romjai, de multjuk felderithetlen, miután minden történelmi adatot nélkülöznek. A régi leletek tekintéből is érdekes hely Desznő; találtak már itt régi öntetű veres rézcsákányokat, ezüst ékszereket, számtalan romai és más régi ezüst és réz érmekeket, ezek között romai legiók pénzeit, romai aranyokat Mark Aurél császár korából, me-

¹⁾ Erd. és Porta 288. 1.°

lyek ezen tájék talajának ősi historikus értékét kétségtelenné teszik. A leletek részben a nemzeti muzeumba adattak¹⁾. Déznától le egészen délen, a Maros regényes völgyében, Soborsintől nem messze a tótvárad i sziklavár némi omladécai láthatók.

Végre Arad vármegye emlékmaradványainak ismertetését a vármegye déli határvonalán, a Maros jobb partjának közvetlen közelében fekvő Sól y m o s v á r regényes festői omladékainak leírásával fejezem be. A sólymosvári várromok a Maros jobb oldalán magasló hegység sorok egyik előre tolt magas kuphegyét koszorúzzák, mely kivált kelet és dél felől igen meredek; déli oldalán a Maros sebes hullámjai rohannak Arad felé, nyugati oldalán mély völgynyílás huzódik el, melyben hegyi patak csörgedez, e völgyön túl a változatos hegység Radnáig nyugatnak, azután észak-nyugatnak Világos felé tart. Felmenet a festői romokhoz a várhegy északi oldalán egy felfelé kigyózdzó gyalog ösvényen történik. A várat három oldalon, nyugat, észak és észak kelet felől, a hegyen körülfutó árok keríti be, azután a hegynek magasabb emelkedésén a tornyos kerítő fal következik, melynek kisebb-nagyobb maradványa még köröskörül huzódik el. Ezen kerítésen belül a hegynek legmagasabb kupján a belső vár romjai vannak. A külső vár bejárata a Maros felé feküdt, izmos oszlopokkal erődített kapuja ma is meglehetősen épen megmaradt, felette hajdan a szokásos őrszoba

¹⁾ Parac z I. i. m. 13. l.

létezett; innen köralakban lassu emelkedéssel vezet az ut felfelé a belső várba, hová kelet felől két kerék bolthajtásu kapu vezet; a belső kapu keskeny, hosszú sötét, erősen boltozott; ezen át juthatni a várudvarra. A belső várudvar hatszögletet képez; a nyugati oldalon egy zömök, erős, tetemes magasságu zömtorony emelkedik, melynek erős kőlépcsőzete ma is ép-ségben meg van, s kényelmesen fel lehet menni a torony legfelső emeletébe. A nyugat-északi szögleten ismét egy alul gulaszerű s felül sokszögletet képező torony nyulik magasra; ezen torony szobája nagy s egészen ép boltozattal bir; ez volt hajdan a várórség konyhája, az ugynevezett kántin; a korom tüst lerakodás ma is tisztán látható a boltozaton s falakon; a zöm-torony mellett feküdt a várór szobája, melynek nagy, egészen ép bolthajtásos ablaka nyugat felé néz, s uralkodik a külső vár bejárata felett, az órszoba alatt egy négyszögletes, egészen ép bolthajtásos börtön van.

A várszobák az udvar déli, keleti és északi oldalain voltak, mint ezt a megmaradt körfal k tanusitják; némely szobák falain, különösen az ablakok oldal falazatán a vakolás és meszelés egész épen megmaradt s több helyt a török órség által tett festések, nap, hold, csillagok egészen tisztán láthatók. A vár északi oldalán egy nagy terem s a várnagy lakása létezett; ezen szobák ablakai nagyobbak, díszesebbek s közfoglalványai czifrább és szebb faragványokkal ékeskednek mint a többi várszobák ablakai. A nagy terem várudvarra néző

erkélyének öt faragott vállköve is kinyulik még a falból. Az udvar közepén faragott kövekkel kirakott vízmedence létezik, mely most majdnem szinig kövekkel van tele hányva; hajdan igen mély lehetett, a hagyomány szerint a Maros folyóval volt összeköttetésben és a beleeresztett kacsák a Maros vizére jöttek ki. Hogy mikor? s ki által építettett a sólymosi vár, nem tudjuk; de építési modorának nagy hasonlatossága a világosi váréhoz azt engedi következtetni, hogy még az Arpádok alatt épülhetett; előnyös fekvésénél fogva teljesen uralkodott a Maros völgyön; történelmünk mult szakában a hárczi viszonyok változandósága szerint cserélt urat; legtöbbnyire az általellenben fekvő szomszédos lippai vár sorsában osztozott¹⁾.

Ezek azon rom-, templom-, zárda-, vár s egyéb emlékmaradványok, melyek napjainkig Arad vármegye területén történelmi s régészeti szempontból egyaránt lekötik a régiség buvár figyelmét s történelmünk epochális és eseménydus multjának reánk visszamaradt igen érdekes monumentumait képviselik.

¹⁾ Saját jegyzeteim Sólymos váráról. — Hunfalvy János: Magy. orsz. és Erd. képek. II. k. 312. 313. l. — Parecz I. i. m. 18. l.

1931/32	4346